

Ryks
209
—
L8

Beeldhouwkunst uit Kashmir

Aanwinsten

Dankzij de Rijksmuseum-Stichting kon de afdeling Aziatische Kunst in 1990 de collectie beeldhouwkunst van India met een belangrijk stuk uitbreiden. Het gaat om een vrij groot stenen beeld uit Kashmir, dat de hindoe-god Vishnu voorstelt (afb. 1, 2 en 3).¹ Het beeld is de eeuwen niet geheel ongeschonden doorgeslagen. De handen van de vier armen zijn afgebroken, evenals de benen vanaf ongeveer kniehoogte. Opzij van het normale, menselijke gezicht bevindt zich aan zijn rechterzijde een leeuwep en aan zijn linkerzijde een zwijnskop. Het grootste deel van het ronde aureool achter deze hoofden is verdwenen. Het beeld zoals het zich nu aan ons voordoet meet van knie tot kroon 64 cm. Een van de doelstellingen van de afdeling Aziatische Kunst is een overzicht te geven van de belangrijkste beeldhouwkunstscholen in Zuid-Azië. Een bescheiden aantal daarvan is al langere tijd met goede voorbeelden aanwezig. Met name de scholen van Mathura, Gandhara, Amaravati, Khajuraho, de Hoysala's en de late Chola's zijn goed vertegenwoordigd.² Daarentegen ontbreken representanten van de Gupta- en Pala-scholen. Deze zijn gelukkig wel in bruikleen verkregen van het Tropenmuseum te Amsterdam en het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden, maar vroege stukken zijn daar niet bij. Die ontbreken in Nederlandse openbare collecties. Uit Kashmir was tot nu toe geen enkel stuk in Nederland aanwezig.³ Deze nieuwe aanwinst is zowel stilistisch als in de

voorgestelde godheid karakteristiek voor Kashmir.

De verschijningsvorm van de vierarmige god Vishnu met twee extra koppen van een leeuw en van een zwijn is in Kashmir zo veelvuldig uitgebeeld, dat het niet moeilijk is de ontbrekende delen in gedachten aan te vullen (vergelijk afb. 4-8). In zijn voorste rechterhand bevond zich een lotus, in zijn voorste linker een schelphoorn. Zijn achterste rechterhand rustte op een vrouwefiguurtje, zijn achterste linker op dat van een mannetje. Deze figuurtjes zijn de verpersoonlijking van Vishnu's twee andere bekende attributen: de knots en het werprad. Tussen zijn voeten kwam een klein figuurtje half uit de grond te voorschijn. Zij is de godin van de Aarde. Het aureool achter zijn hoofden was rond en zonder versiering. Aan de achterzijde was het geheel glad.

Het Vishnu-beeld in het Rijksmuseum heeft dus drie hoofden. Er zijn meer Vishnu-beelden uit Kashmir bekend met drie hoofden.⁴ Op veel andere plaatsen in het Indisch subcontinent wordt Vishnu met een extra zwijns- en leeuwep aangetroffen. Het vroegste voorbeeld komt uit Mathura.⁵ In Kashmir komt de Vishnu-gestalte echter veel vaker voor met een vierde hoofd, dat van een demon. Deze demonenkop is aan de achterzijde in laag reliëf aangebracht (afb. 5 en 7). Over de interpretatie van deze vier gezichten hebben vele geleerden zich gebogen. De meningen zijn verdeeld. Het essentiële

*Afb. 1. Driehoofdige Vishnu, Kashmir, tweede helft
achste–begin negende eeuw. Aanwinst 1990.*

Afb. 2. Detail van het beeld van afb. 1.

verschil is gelegen in de interpretatie van de hoofden als *avatara*'s (nederdalingen op aarde) of als *vyuha*'s (emanaties volgens de Vishnuïtische Pancaratra-doctrine).

Een specifieke karaktertrek van de god Vishnu is dat hij zorgt voor het instandhouden van de kosmos. Daartoe verschijnt hij op een gegeven moment op aarde in de gestalte die daarvoor geschikt is en herstelt hij het evenwicht tussen goed en kwaad. De leeuwekop verwijst naar zijn nederdaling als *narasimha* (mensleeuw), de zwijnskop naar die van *varaha* (everzwijn). Deze beide *avatara*'s zijn de oudste. Het gezicht van de demon met opgebonden haar is dat van Kapila, de stichter van het filosofie-systeem Samkhya, die ook als een *avatara* van Vishnu wordt beschouwd.⁶

De tweede en meest toegepaste verklaring is die van de *vyuha*'s. Deze verklaring wordt ook gegeven voor de driehoofdige manifestatie. De drie extra hoofden worden dan gezien als de opeenvolgende emanaties van het voorste, menselijke hoofd. Ze stellen de stadia in het proces van de schepping voor. Het menselijke hoofd is Narayana, een godheid die later met Vishnu gelijk gesteld wordt. De leeuwekop is Samkarshana, de demonenkop is Pradyumna en de zwijnskop is Aniruddha.⁷ Eén auteur maakt een combinatie van deze interpretaties, die mij erg aanspreekt. Hij stelt, dat in de driehoofdige manifestatie de *avatara*'s voorgesteld worden en dat de vierhoofdige van Kashmir de *vyuha*-leer verbeelden.⁸

Afb. 3. Achterzijde van het beeld van afb. 1.

Naast deze vierhoofdige gestalte van Vishnu, die in Kashmir verreweg het populairst is geweest, en naast de driehoofdige, bestaat er ook nog een met één hoofd.⁹ Ongetwijfeld hebben deze verschijningsvormen met één, drie en vier hoofden naast elkaar bestaan. Die met één hoofd komt in heel India het meest voor. De manifestatie met het vierde, demonische gezicht ontstond vermoedelijk in Kashmir in de achtste eeuw. In het Vishnu-dharmottarapurana, een tekst vol iconografische gegevens, waarvan men aanneemt, dat deze in de achtste eeuw in Kashmir is samengesteld, worden één-, drie- en vierhoofdige manifestaties van Vishnu behandeld.¹⁰ Misschien was de vierhoofdige gestalte daar toen net geïntroduceerd en werd hij in dit geschrift voor het eerst te boek gesteld. Over één ding is men het eens: Vishnu met de vier gezichten is in Kashmir ontstaan en daar eeuwenlang in verering gebleven.

De meest opvallende eigenschappen van het juist verworven beeld zijn de stevig gebouwde tors, waarbij de welvingen van het lichaam realistisch worden weergegeven, alsof het beeld geboetseerd is en niet uitgehakt. Het lichaam staat niet precies rechtop. Door het lichaamsgewicht meer op het ene been te laten rusten ontstaat een lichte knik, die heel natuurlijk aandoet. Deze lichaamsstand komt veel voor in de beeldhouwkunst van India, maar wordt juist in Kashmir meesterlijk toegepast. Het gezicht is vol en rond. De ogen zijn groot en langwerpig. De wenkbrauwen vormen een strakke boog hoog boven de ogen en zijn als een lijn ingegrift. De kin loopt terug en bestaat uit een liggende eivorm onder de smalle, volle lippen. Zijn haartooi bestaat uit een reeks strak gedraaide, minuskule pijpekrullen. Midden op zijn borst bevindt zich het ruitvormige *kaustubha*-juweel.¹¹ In de gordel steekt een dolk.¹² Over zijn schouders hangt een lange bloemenkrans, die oorspronkelijk over zijn armen naar binnen liep en tot onder zijn knieën reikte. Terwijl details als kleding, sjerp, sieraden, haar etc. heel scherp zijn uitgehakt, is het oppervlak van de steen glad gepolijst, waardoor het een metaalachtige glans vertoont. Hoewel de achterzijde wat

Afb. 4. Vierhoofdige Vishnu, Kashmir, eind achtste – begin negende eeuw, Los Angeles County Museum of Art.

Afb. 5. Achterzijde van het beeld van afb. 4.

minder uitvoerig bewerkt is, is het beeld geheel vrijstaand opgevat.¹³ Er is een aantal beelden teruggevonden met deze kenmerken. Ze worden gewoonlijk in verband gebracht met beelden die gevonden zijn in Avantipur, een stad gesticht door koning Avantivarman (afb. 6 en 7).¹⁴ Omdat Avantivarman regeerde van circa 855 tot 883, worden de beelden stevast in de negende eeuw gedateerd. Hoewel de regeringsperiode van deze vorst als een bloeiperiode voor het land en voor de kunst beschouwd wordt, lijkt het mij, dat deze beeldhouwkunst tot een latere fase van een ontwikkelingsgang behoort, waarin al sprake is van een zekere verstarring. Het uitbeelden van lichamen van goden op die typisch Kashmirse manier, met

het sterk naar voren laten komen van de welvingen van het bovenlichaam, moet al veel eerder zijn begonnen. Tussen de beelden met dit kenmerk bestaan onderling zulke grote verschillen dat men gerust mag aannemen dat ze over een lange periode gemaakt zijn. Voor een precieze datering van het onderhavige beeld ontbreekt nog de vereiste kennis. Niemand heeft zich nog gewaagd aan het opstellen van een chronologie van de beeldhouwkunst van Kashmir. Weliswaar is kort geleden een studie gewijd aan de vroege periode, van ongeveer de vijfde tot het midden van de achtste eeuw¹⁵ en verschenen er onlangs twee artikelen die respectievelijk de vroegere en de latere beeldhouwkunst behandelen,¹⁶ maar deze overlappen elkaar en

Afb. 6. Vierhoofdige Vishnu uit Avantipur, Kashmir, tweede helft negende eeuw, Sri Pratap Singh Museum, Srinagar.

Afb. 7. Achterzijde van het beeld van afb. 6.

spreken elkaar flink tegen. Kortom, er heerst grote onduidelijkheid. Zoveel is echter wel zeker, dat deze beelden tot de 'klassieke' of bloeiperiode gerekend kunnen worden. Invloeden van de scholen die in de beginfase waar te nemen waren, namelijk die van Gandhara, van de Sassaniden en de Gupta's, zijn nu geheel geïncorporeerd. Dit is ook al het geval met de beelden uit de vindplaats Parihasapura. De heiligdommen waartoe deze behoren werden gesticht door koning Lalitya en zijn minister Cankuna. Over de toeschrijving van deze beelden aan de regeringsperiode van deze koning, in het tweede kwart van de achtste eeuw, bestaat eenstemmigheid.¹⁷ Maar deze beelden zijn in hoog-reliëf uitgehakt en vertonen nog niet de realistische weergave van de anatomie. Een kortgeleden gevonden vrijstaand Vishnu-beeld met drie hoofden, dat nu in het museum in Srinagar wordt bewaard¹⁸ valt zeker na de beelden van Parihasapura, maar

naar alle waarschijnlijkheid voor onze Vishnu.

Om in de grote groep vrijstaande beelden met 'geboetseerde tors' orde te scheppen, geeft de manier waarop het aureool, het vierde gezicht en de bloemenkrans zijn uitgebeeld enig houvast. Bij ons beeld (afb. 1, 2 en 3) is het aureool als een ronde schijf achter de drie hoofden geplaatst. De bloemenkrans verdwijnt tussen Vishnu's rug en het aureool. Bij het beeld in het Los Angeles County Museum (afb. 4 en 5) is het aureool als een ronde schijf achter de drie voorste hoofden geplaatst, maar loopt het aan de onderzijde niet over de rug door. In plaats daarvan houdt het midden op de schouders op. Het vierde hoofd, de platte, ronde demokenkop is aan de achterkant zonder hals op de rug gezet, alsof het een latere toevoeging is. De bloemenkrans verdwijnt tussen het aureool en de schouders.¹⁹ Bij de beelden van Avantipur, die ook vier koppen hebben

Afb. 8. Vierhoofdige Vishnu, Kashmir, elfde eeuw, Musée Guimet, Parijs.

(afb. 6 en 7)²⁰ is het aureool weggelaten en de bloemenkrans blijft nu geheel zichtbaar doordat hij over de schouderbladen, onder de demonenkop langs, doorloopt. Op deze manier zou hij bij stervelingen niet blijven hangen. Als er, zoals het mij toeschijnt, sprake is van een ontwikkeling van het uitbeelden van een driehoofdige naar een vierhoofdige gestalte van Vishnu, dan moet zo de volgorde zijn geweest. Voor deze zienswijze pleit ook, dat bij de beelden van Avantipur het hoofd in verhouding tot het lichaam nogal groot is uitgevallen. Het verschil tussen de leeuw- en de zwijnskop is minimaal. De weergave van de lichaamsvormen is wat saai. Het gezicht is niet zo vol als bij ons beeld en de kin loopt spits toe. De beelden uit Verinag die nog weer zo'n twee eeuwen jonger zijn dan die uit Avantipur zijn duidelijk vlakker en meer verstard (afb. 8).²¹ In de tijd kan onze Vishnu dan worden geplaatst tussen de pas gevonden driehoof-

dige Vishnu in Srinagar en de Vishnu in Los Angeles, namelijk in de tweede helft van de achtste eeuw tot aan het begin van de negende eeuw.

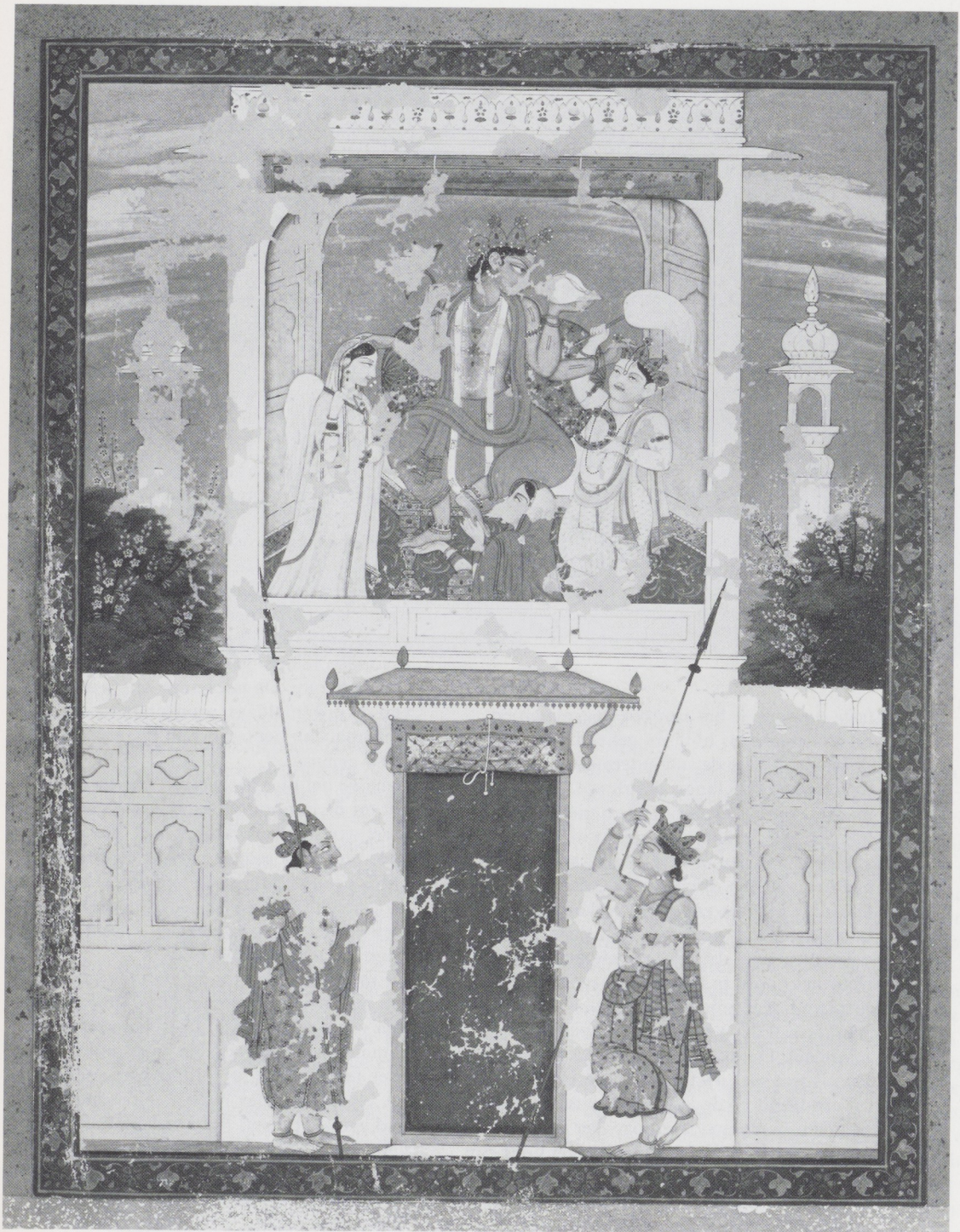
Een document voor het bestaan van een tempel gewijd aan de god Vishnu met één hoofd, van het type dat hier besproken wordt, vormt een miniatuurschildering, die het Prentenkabinet enkele jaren geleden ten geschenke kreeg (afb. 9).²² Ondanks de sterke beschadiging van de verflaag is te zien, dat hier een kleine tempel in Mughal-stijl is voorgesteld met een toegang bewaakt door twee deurwachters met lansen. Boven, maar wellicht is hier bedoeld achter, de voorhal is een vierarmige Vishnu op een troon gezeten. Zijn bovenste handen houden de lotus en de schelphoorn vast. Zijn onderste handen rusten op het hoofd van een jonge vrouw met een knots en een vliegenwaaier in haar handen en van een jongetje met een werprad en een vliegenwaaier. Vishnu's voeten worden door een jonge vrouw, de godin de Aarde, in verering vastgepakt. Hoewel al deze goddelijke figuren als werkelijke mensen zijn uitgebeeld, is dit vermoedelijk een voorstelling van een werkelijk bestaande, nog niet teruggevonden tempel van Vishnu in het Himalaya-gebergte. De miniatuur zelf is aan een van de hoven aldaar, waarschijnlijk in Chamba, aan het begin van de negentiende eeuw gemaakt.²³

Behalve het hier beschreven stenen beeld, dat tot de belangrijke aanwinsten gerekend moet worden, verwierf het Rijksmuseum in 1990 ook een bronzen beeldje uit Kashmir. Dit is een boeddhistisch beeldje, net als het bronsje uit ongeveer dezelfde periode als het nieuwe stenen Vishnu-beeld, dat het Rijksmuseum al sinds 1982 bezit.²⁴

De mogelijkheden tot het dateren van bronzen beelden uit Kashmir zijn weinig groter dan van die van steen. Er is een veel groter aantal van teruggevonden en er zijn er één of twee te dateren door middel van een inscriptie. Nadat Douglas Barrett een eerste begin had gemaakt, heeft Pratapaditya Pal een uitgebreide studie over Kashmir-bronzen gepubliceerd.²⁵ De hierna volgende beschrijvingen zijn hierop gebaseerd.

Het oudste beeldje (afb. 10 en 11) stelt de

Afb. 9. Miniatuurschildering met een voorstelling van een tempel met een éénhoofdige Vishnu. Chamba, begin negentiende eeuw. Aanwinst 1985.

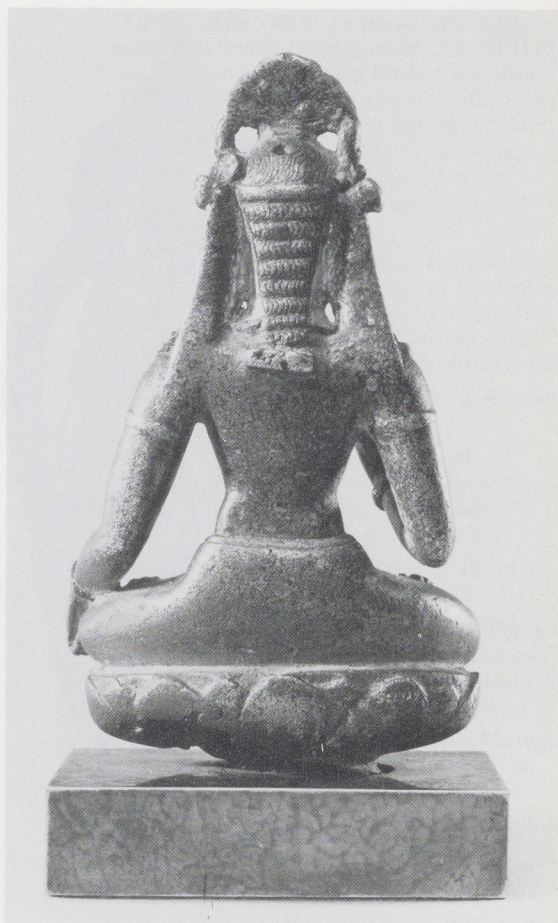

Afb. 10. Bronzen beeld van Manjushri. Kashmir, achteste–begin negende eeuw.

bodhisattva Maitreya, de Boeddha van de toekomst, voor. Hij is te herkennen aan het flesje met onsterfelijkheidswater, dat hij met zijn linkerhand vasthoudt. Zijn rechterhand maakt een gebaar, dat alleen in de kunst van Gandhara en Kashmir voorkomt en dat vereren of wenken betekent.²⁶ Het gezicht en het lichaam vertonen de typische Kashmir-kenmerken. Het haar is ingewikkeld opgemaakt met een lus bovenop het hoofd en drie strengen, die in golfjes naar beneden hangen. Misschien is dit laatste nog een Sassanidisch overblijfsel. Het deel van de zetel met de naar beneden buigende lotusbladeren is afgebroken. Het brons kan in de achtste of vroeg negende eeuw gedateerd worden.²⁷ Het pas verworven bronzen beeldje (afb. 12

Afb. 11. Achterzijde van het beeld van afb. 10.

en 13) stelt een staande Boeddha voor. Zijn rechterhand maakt het gebaar van de geruststelling; zijn linker hangt langs het lichaam naar beneden en houdt een punt van het monnikskleed vast. Dit kleed, dat over beide schouders ligt, is zonder plooiën weergegeven. Alleen de verticale uiteinden zijn gerimpeld. Het onderkleed, waarvan de onderste rand onder de pij uitkomt, is daarentegen zo sterk gerimpeld, dat het een eigenschap van de stof lijkt. De ogen zijn met zilver ingelegd. De schedeluitstulping is erg hoog. De gehele figuur is veel slanker dan het hiervoor besproken beeldje. Dit en de typische Kashmir-houding van het lichaam maken het beeldje licht en elegant. Het gecombineerde aureool om het lichaam en het hoofd, uitlo-

Afb. 12. Bronzen beeld van een staande Boeddha.
Kashmir, tiende eeuw. Aanwinst 1990.

Afb. 13. Achterzijde van het beeld van afb. 12.

pend in een punt, komt bij veel Kashmir-bronzen voor. Dit brons kan in de tiende eeuw geplaatst worden.²⁸ Met de verwerving van deze stukken is de beeldhouwkunst uit Kashmir nu heel redelijk in Nederland vertegenwoordigd.

Noten

¹ Bruikleen Rijksmuseum-Stichting, inv.nr. RAK 1990-3.

Aangekocht van John Siudmak, Londen. Hierbij wil ik graag mijn dank betuigen aan professor H. Härtel, Berlijn voor zijn advies inzake de aankoop van dit stuk.

² Zie *Asiatic Art in the Rijksmuseum*, Amsterdam 1985, nrs. 148-151 en 154-156.

³ Behalve het bronzen beeldje van de bodhisattva Maitreya dat het Rijksmuseum in 1982 verwierf en dat aan het eind van dit artikel besproken wordt, en een bronzen beeldje van de bodhisattva Manjushri uit de Westelijke Himalaya (?) in het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden, dat in de verte verwant is aan de beeldhouwkunst van Kashmir, h. 15,5 cm. Zie P. Pal, *Bronzes of Kashmir*, Graz 1975, nr. 96.

- ⁴ Zie John Siudmak, 'Early Stone and Terra-cotta Sculpture', in: *Art and Architecture in Ancient Kashmir*, Bombay 1989, pl. 20. Volgens mondelinge mededeling van de auteur bevindt zich aan de achterzijde geen vierde gezicht.
- ⁵ Zie H. Härtel, 'Zur Typologie einer Kashmir-Skulptur', in: *Einblicke, Einsichte, Aussichten, Aus der Arbeit der Staatlichen Museen Preussischer Kulturbesitz zu Berlin*, Berlijn 1983, pp. 95-115, afb. 36 en P. Pal, 'A Brahmanical Triad from Kashmir and Some Related Icons', in: *Archives of Asian Art*, 27 (1973-74), pp. 33-45, speciaal pp. 35-36 en afb. 4.
- ⁶ Adalbert J. Gail, 'On the Symbolism of Three- and Four-faced Visnu-images: A Reconsideration of Evidence', in: *Artibus Asiae*, 44 (1983), pp. 297-307.
- ⁷ Susan Huntington, *The Art of Ancient India*, New York/Tokyo 1985, p. 367; Pal, *op.cit.* (noot 5), pp. 35-38.
- ⁸ Härtel, *op.cit.* (noot 5), p. 111.
- ⁹ In het Pennsylvania University Museum in Philadelphia. Deze éénhoofdige Vishnu is vermoedelijk in de negende eeuw gemaakt. Zie A. K. Coomaraswamy, *History of Indian and Indonesian Art*, New York 1965 (herdruk van ed. princeps van 1927), pl. 91, afb. 272, en in een particuliere verzameling, dat veel later, wellicht in de twaalfde eeuw gedateerd moet worden en uit Kashmir of Chamba afkomstig is. Zie M. Postel, A. Neven, K. Mankodi, *Antiquities of Himachal*, Bombay 1985, afb. 115. In het Pratap Singh Museum in Srinagar bevindt zich nog zo'n beeld, zie Robert E. Fischer, 'Later Stone Sculpture', in: *Art and Architecture in Ancient Kashmir* (ed. P. Pal), Bombay 1989, pl. 8.
- ¹⁰ Zie o.a. Gail, *op.cit.* (noot 6).
- ¹¹ Volgens de hindoe-mythe kwam het *kau-stubha*-juweel te voorschijn bij het karnen van de oceaan van melk. Vishnu draagt het midden op zijn borst. Zie M.-Th. de Mallmann, *Les enseignements iconographiques de l'Agni-Purana*, Parijs 1963, p. 214.
- ¹² P. Pal stelt in cat. Los Angeles, *Indian Sculpture: 700-1800*, deel 2, Los Angeles (Los Angeles County Museum of Art) 1988, p. 72, dat het algemeen aanvaard is dat Vishnu pas in de Avantivarman-periode een dolk krijgt. Het is waar, dat bij twee vroege beelden deze afwezig is: *The Metropolitan Museum of Art, Asia*, New York 1987, afb. 82 en Pal, *op.cit.* (noot 5), afb. 1. Waarop deze stelling gebaseerd is, heb ik niet kunnen vinden.
- ¹³ De figuurtjes van de verpersoonlijkte attributen zijn uitgevoerd in hoog-reliëf. Zie het Hari-Hara-beeld in het Museum für Indische Kunst in Berlijn, in Härtel, *op.cit.* (noot 5), afb. 33-34 en de beelden van Avantipur (afb. 6 en 7 hier). Deze laatste afbeeldingen zijn overgenomen van pl. 28 c en d uit *Annual Report of the Archaeological Survey of India 1913-1914*, Pl. XXVIII, Fig. b en c.
- ¹⁴ Andere beelden uit Avantipur zijn gereproduceerd in R. C. Kak, *Handbook of the Archaeological and Numismatic Sections of the Sri Pratap Singh Museum, Srinagar*, Calcutta 1923, p. 48; en in Härtel, *op.cit.* (noot 5), afb. 31-35.
- ¹⁵ Pran Gopal Paul, *Early Sculpture of Kashmir*, Leiden 1986.
- ¹⁶ Siudmak, *op.cit.* (noot 4), pp. 41-56; en Robert E. Fischer, 'Later Stone Sculpture', in: *Art and Architecture in Ancient Kashmir* (ed. P. Pal), Bombay 1989, pp. 105-116.
- ¹⁷ Zie Siudmak, *op.cit.* (noot 4), afb. 16, 17 en 18, en Huntington, *op.cit.* (noot 7), afb. 17.11.
- ¹⁸ Siudmak, *op.cit.* (noot 4), afb. 20; en Pramod Chandra, cat. tent. *The Sculpture of India 3000 B.C.-1300 A.D.*, Washington (National Gallery), Cambridge (MA) en Londen 1985, afb. 82.
- ¹⁹ Het prachtige Kashmir-beeld in het Museum für Indische Kunst in Berlijn dat Hari-Hara, een menggestalte van Vishnu en Shiva, voorstelt (zie Härtel, *op.cit.* (noot 5), afb. 33-34; Pal, *op.cit.* (noot 5), afb. 17 en *Schätze Indischer Kunst*, Berlijn (Museum für Indische Kunst) 1984, nr. 44), heeft een compleet ronde schijf achter de drie voorste hoofden; de demonenkop, die hier overigens een kroon draagt en niet het opgebonden haar van een kluzenaar, zoals gebruikelijk is, is in laag-reliëf uitgehakt. De krans verdwijnt tussen de schouders en het aureool. Dit beeld staat tussen het onze en dat in het Los Angeles County Museum in.
- ²⁰ Härtel, *op.cit.* (noot 5) beeldt de voor- en achterkant van een ander beeld af.
- ²¹ Dit beeld uit Musée Guimet, Parijs lijkt als twee druppels water op een beeld uit Verinag. Zie Huntington, *op.cit.* (noot 7), afb. 17.19.
- ²² Inv. nr. 1985:116, in 1985 geschonken door Galerie Saundarya Lahari, Amsterdam. H. 27,5 cm. en br. 21 cm.
- ²³ Vergelijk W. G. Archer, *Indian Paintings from the Punjab Hills*, London/New York/Delhi 1973, Chamba nrs. 45, 46 en 47. Uit een andere plaats in het Himalaya-gebergte, vermoedelijk Kulu, is een tekening bekend, waarop een groot

feest is weergegeven bij een tempel gewijd aan deze zelfde god. Zie *Nelson Gallery of Art and Atkins Museum Handbook*, deel 2, Kansas City 1973, p. 144 onderaan.

²⁴ Eerstgenoemd beeldje: inv.nr. RAK 1982-1; h. 16,5 cm. (aangekocht bij Spink & Son Ltd. Londen). Het tweede bronsje: inv.nr. RAK 1990-1; h. 23 cm (aangekocht van Galerie Saundarya Lahari, Amsterdam).

²⁵ D. Barrett, 'Bronzes from Northwest India and Western Pakistan', in: *Lalit Kala* 11 (1962), pp. 35-88; Pal. *op.cit.* (noot 3). De dateerbare bronzen zijn nr. 51a en b (Sugatisandarshana Lokeshvara in het Sri Pratap Singh Museum in Srinagar, te dateren in de regeringsperiode van koningin Didda (980-1003) en nr. 9 (Vishnu Caturanana, Los Angeles County Museum of Art), dat hij hier ca. 800, maar in cat. Los Angeles, *op.cit.* (noot 12) nr. 14a omstreeks 850 dateert, omdat naar zijn mening de in de inscriptie genoemde Sukhapurna dezelfde is als Sukhavarman. Deze was weliswaar niet zelf koning, maar had wel de feitelijke macht in handen. Hij is de vader van koning Avantivarman. Deze laatste regeerde van ca. 855-883. De vader heerste dus daarvoor en het brons kan daarom ca. 850 gedateerd worden. Dezelfde mening geeft hij in 'Some Kashmiri-style Bronzes and Problems of Authenticity', in: *Felicitation Volume for Douglas Barrett*, ter perse.

²⁶ Zie J. C. Huntington, 'Avalokitesvara and the namaskaramudra in Gandhara', in: *Studies in Indo-Asian Art and Culture*, deel I (ed. by P. Ratnam), New Delhi 1977, pp. 91-101; en Pal, *op.cit.* (noot 3), nr. 38.

²⁷ Vergelijk dit brons met de nrs. 39, 40, 47 en 59 in Pal, *op.cit.* (noot 3).

²⁸ Vergelijk dit stuk met de nrs. 28, 42 en 52 in Pal, *op.cit.* (noot 3).